

YENİ GÜVENLİK YAKLAŞIMLARI ÇERÇEVESİNDE SAĞLIK GÜVENLİĞİ*

HEALTH SECURITY WITHIN THE FRAMEWORK OF NEW SECURITY APPROACHES

Öz

Geçmişten günümüze yıkıcı etkileri olan salgınlar ve insan sağlığını hedef alan terör saldırıları, toplumlar üzerinde büyük izler bırakmıştır. Salgınların insanlar arasında hızlı bir şekilde yayılarak pandemilere dönüşmeleri, savaşlar ve devlet dışı aktörlerin eylemlerinde insan sağlığını doğrudan hedef alacak şekilde kimyasal, biyolojik, radyoaktif ve nükleer ajanları silah olarak kullanmaları güvenlik anlayışının değişmesine sebep olan etkenler arasındadır. Bu sebeple hem uluslararası güvenlik hem de yerel/bölgesel güvenlik ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda devletlerin güvenlik endişelerinin temelinde askeri ve siyasi konular birinci sırada yer alsa da sağlık güvenliğinin de en az diğer güvenlik tehditleri kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Devletler kendi popülasyonlarının güvenliğini temin etmek durumundadır. Devletlerin özellikle insan mobilitesinin bu denli kolaylaşması nedeniyle bireylerin sağlık güvenliği için karşıya kaldıkları tehditleri analiz edebilmeleri ve önlem planları hazırlamaları gerekmektedir. Araştırmada descriptive (betimsel) metot uygulanmış ve interpretative (yorumlayıcı) yaklaşım çerçevesinde birincil ve ikincil veriler incelenerek doküman analizi yapılmıştır. Tarihsel süreçte sağlık güvenliği tehditlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için vaka çalışması yöntemi kullanılarak kavramsal tanımlamalara katkı sağlanmıştır.

Ogün Burhan AYDIN *

* Öğretim Görevlisi, Yozgat Bozok Üniversitesi Çekerek Fuat Oktay Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu

E-posta/E-mail: ogunburhan@gmail.com

Orcid: 0000-0002-8064-1136

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Güvenlik, Yeni Güvenlik Yaklaşımları, Sağlık Güvenliği.

Abstract

Epidemics and targeting human health terrorist attacks, which have had devastating effects from the past to the present, have left great impacts on societies. The rapid spread of epidemics among people and their transformation into pandemics, the use of chemical, biological, radioactive, and nuclear agents as weapons that directly target human health in wars and the actions of non-state actors are among the factors of a change in the understanding of security. For this reason, both international security and local/regional security come to the fore. In this context, although military and political issues are at the top of security concerns of the states, it is understood that health security is at least as important as other security threats. In doing this, states must ensure the safety of their populations. States should be able to analyze the threats they face to the health security of individuals and prepare precautionary plans, especially in the context of increasing human

Başvuru/Submitted: 21.12.2022

Kabul/Accepted : 13.02.2023

* Bu makale, Prof. Dr. Bayram Ali SONER danışmanlığında, Öğr. Gör. Ogün Burhan AYDIN'ın Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Uluslararası Güvenlik ABD Yüksek Lisans Programında hazırlamış olduğu "Yeni Güvenlik Yaklaşımları Çerçevesinde Avrupa Birliği'nin Sağlık Güvenliği Politikaları: Covid-19 Pandemisi Örneği" konulu yüksek lisans tez çalışmasına dayanmaktadır. Bu çalışma 27.12.2021 tarihinde gerçekleştirilmiş olan I. Uluslararası Hitit Üniversitesi Güvenlik Çalışmaları Kongresi'nde sunulmuş özet bildirinin güncellenmiş tam metninden oluşmaktadır.

mobility. In the research, a descriptive method was applied and document analysis was performed by examining primary and secondary data within the framework of an interpretative approach. In order to better understand health safety threats in the historical process, conceptual definitions have been contributed by using the case study method.

Keywords: *International Security, New Security Approaches, Health Security.*

Giriş

Güvenlik, tabiatı gereği sürekli gelişen ve değişen olguları içerisinde barındırmaktadır. Geçmişte “güvenlik”, askerî süreçler üzerinde yoğunlaşan devletlerin başta siyasi çıkarlarını korumak için diğer devletlerle olan ilişkilerinde ön planda tutulan bir koşul olmuştur.

Güvenliğin hızla küreselleşen dünyada tehdit algılarının da değişime uğradığını söyleyebilmekteyiz. Bu algılar, tehditlerin çeşitlenmesine paralellik gösteren süreçleri de içerisinde barındırmaktadır. Konvansiyonel silahlar ile savaşan devletler nükleer silah kullanma potansiyeli göstermiş ve devletlerin bunu bir caydırıcı unsur olarak karşı saldırı/savunma mekanizması olarak kullanmasına sebep olmuştur. NATO¹ (North Atlantic Treaty Organization) üyesi ülkelerin oluşturduğu Batı Bloku ve Sovyetler Birliği'nin yer aldığı Doğu Bloku arasındaki Soğuk Savaş, birbirlerine karşı silahlanma rekabetine dayalı sanayi ve ekonomiyi ön plana çıkarmıştır.

Soğuk Savaş'ın ardından 1990'lı yıllarda ise güvenliğin sanılanın aksine daha geniş bir perspektiften değerlendirilmesi gerekliliğinin altı çizilmiştir. Yapılan çalışmalarda yalnızca askerî ve siyasi güvenlik artık söz edilmesinin ve diğer güvenlik tehditlerinin görmezden gelinmesinin uluslar için eksik olacağı vurgulanmıştır. Bu bağlamda güvenlik anlayışı genişlemiş ve derinleşmiştir. Devletler sadece askerî ve siyasi alanda değil, güvenliğin genişlemesiyle sınır, çevre, siber, ekonomi, sağlık gibi alanlarda da güvenlik tehditlerinin varlığını kabul etmek durumunda kalmışlardır. Ayrıca derinleşme kavramıyla güvenlik, devlet merkezli olmaktan çıkmış birey, toplum, bölge gibi konularda önem kazanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, değişen güvenlik anlayışı ile birlikte güvenliğin genişlemesi ve derinleşmesi kavramları, Kopenhag Okulu²'nin yeni güvenlik yaklaşımlarına etkisi, sağlık güvenliği ve sağlık güvenliği tehditlerinin araştırılmasıdır. Çalışmada, tanımlayıcı metod kullanılmış olup yorumlayıcı yaklaşım çerçevesinde literatür taraması yapılmış ve akademik dokümanlara başvurulmuştur. Ayrıca vaka çalışması yöntemiyle de tarihsel süreçte doğal yollardan ortaya çıkan sağlık güvenliği tehditlerine ve doğal olmayan, üretilmiş sağlık güvenliği tehditlerine değinilmiştir.

1. Soğuk Savaş Sonrası Değişen Güvenlik Anlayışı

Soğuk Savaş, Batı Bloku ve Doğu Bloku arasında neredeyse yirminci yüzyılın yarısı kadar sürmüştür. Tabii ki bu sürecin en önemli güvenlik konularını da siyasi ve özellikle askerî konular oluşturmuştur. Soğuk Savaş, ekonominin de önemli olduğu politik rekabetlerin ortaya çıkardığı sanayinin geleceğini de önemli kılan geniş güvenlik anlayışlarını bir bakıma daraltmaya götürmüş, stratejik gelişmelerin ardından ülkelerin güvenlik anlayışlarını caydırıcılık üzerine yoğunlaştırmıştır. Bu kavramsallaştırma nükleer silahlanma yarışını başlatmış ve 1980'lere kadar süren silahlanma yarışı ortaya çıkan caydırıcılık teorileriyle birlikte güvenlik söylemine de hâkim olmuştur. Bu durum aynı zamanda Soğuk Savaş'ın yarattığı etkiyi daha geniş bir gündeme taşımıştır. Görünen güvenlik kaygılarının oluşturduğu farkındalık, ekonomiyi de etkilemiş ve

Batı/Doğu bloku rekabetinin ulusötesi finansal piyasalara kadar güçlü etkisi ortaya çıkmıştır (Buzan, 1997:6).

Soğuk Savaş dönemindeki uluslararası çıkar çatışmaları ve ulusötesi yayılım hedefleri, güvenlik çemberinin genişlediğini, yalnızca askerî güvenlik söz edilemeyeceğini göstermiştir. Zaman içerisinde gelişen ve değişen stratejilerin ortaya çıkardığı olguların etkileri, blok ülkelerin çok bileşenli güvenlik anlayışının da değişmesine neden olmuştur. Bu durumun en çarpıcı örnekleri olarak, ABD'nin 1970'li yıllarda artan sanayileşmeye bağlı ortaya çıkan ithal petrol bağımlılığı, ticaret açıkları ve uluslararası ticareti kontrol eden güçlü devletlerin para birimi üzerindeki baskılara bağlı hissettikleri ekonomik tehditler gösterilebilmektedir (Buzan, 1997:7).

Buzan'a göre uzun yıllar süren güç savaşlarının askerî ve siyasi kavramları ön plana çıkmış olsa da kapitalist ülkelerin rekabetlerinden daha endişe verici olan şey, Sovyet tehdididir. Ancak bu durum, 1980'lerin sonundaki gelişmeler doğrultusunda Sovyetlerin, sırasıyla askerî ve ideolojik meydan okumasını geri çektiğinde, Soğuk Savaş dönemi güvenlik sisteminin hem siyasi hem de askerî mantığı kısa sürede ortadan kalkmıştır. Bu stratejik değişim, bloklar arası sosyo-ekonomik, politik, askerî güvenlik stratejik planların yenilenmesine yol açmıştır (Buzan, 1997:8).

En önemli küresel/ulusal güvenlik stratejisi değişimi askerî güç caydırma teorileri ile hız kazanmıştır. Bu caydırma teorilerinin başında nükleer silahlanma yarışı gelmektedir. Nükleer silahların gücü ve etkisi konvansiyonel silahlardan çok daha fazla olduğu için nükleer silah sahibi ülkelerin, konvansiyonel silah sahibi ülkelerin çok ötesinde bir güç kazanmasına neden olmuştur. Öte yandan teknolojik gelişime bağlı hızlı küreselleşme ile birlikte insan mobilitesinin 1970'li yıllardan sonra hızlı artması, toplumlar arası mesafelerin bu kadar kapanması, herkesin herkesle ve her şeyle bağlantılı hale gelmesinin beraberinde getirdiği karmaşayı da düşünmemiz doğru olacaktır (Ariboğan, 2017:43).

1990'lı yıllara gelindiğinde ise akademik çalışmaların artması, olayın sadece siyasi ve askerî konularda ele alınabilecek kadar sığ olmadığını gözler önüne sermiştir. Soğuk Savaş'ın ardından güvenlik çalışmalarında yapılan yeni açılımlar; "yeni güvenlik" olarak telaffuz edilen yaklaşım, doksanlı yılların güvenlik gündeminin sadece askerî konularının uzağında; devlet, insan konularının yanı sıra yaşadığımız gezegenin bile güvenliğini meşgul edecek başka konuları da içerecek şekilde geliştirilmesinden bahsetmiştir (Bilgin, 2010:33).

Bu çalışmalar, geçen süreç ve küreselleşme; Soğuk Savaş sürecinde yaşanan siyasi ve özellikle askerî güvenlik endişelerinin yanı sıra ekonomik rekabetin de güvenliği ön plana çıkardığı, yeni güvenlik yaklaşımları adı altında; çevresel, insan hakları, sınır, sağlık gibi konuları da içerisine alarak oluşan tehditler sonrası güvenliğin genişlemesi ve güvenliğin derinleşmesi kavramlarını ortaya çıkarmıştır (Paris, 2001:97). Bu kavramların ortaya çıkmasında en büyük pay sahibi olarak kabul edilen Buzan, 1983 yılında yayınlanan *People States and Fear* (İnsanlar, Devletler ve Korku) adlı eseriyle geleneksel güvenlik anlayışına getirmiş olduğu yeni bakış açısıyla tehditlerin sadece askerî olmayacağını altını çizmiştir. Buzan'ın bahsedilen bakış açısı güvenlik konusundaki tatminsizliklerin giderilmesi hususunda önem arz etmektedir. Soğuk Savaş ve iki kutuplu düzenin sona ermesiyle birlikte hem genişleyen güvenlik konularını hem de derinleşen güvenlik konularını çalışanları ön plana çıkarmış, güvenlik çalışmalarında yeni inşaaıcı yaklaşımların dahil olmasını sağlamıştır (Baysal ve Lüleci, 2015:68).

Geleneksel olarak güvenlik kavramını incelediğimizde; güvenlik, ağırlıklı olarak devlet merkezli ve askerî güvenlik önceliği ile ele alınmıştır. Konvansiyonel silah gücüyle devletlerin sahip olduğu değerleri koruma çabaları 1990'lı yıllara kadar güvenliğin çerçevesini oluşturmuştur (Soner, 2020:15). Ullman, güvenliğin sadece bir amaç olarak değil sonuç olarak da tanımlanabileceğini söylemiştir. Alışılmış olan güvenliği askerî olarak düşünmektir. Buna bağlı

olarak yalnızca sınır ötesi askerî tehditlerden kaynaklı güvenlik endişelerinin düşünülmesi yanıltıcıdır. Gelecek yıllarda ortaya çıkabilecek tehditler, birçok ulusun istikrarını zayıflatan diğer güvenlik tehditleridir (Ullman, 1983:133).

1.1. Güvenliğin Genişlemesi

Soğuk Savaş sonrası oluşan tabloya bakıldığında, artan küreselleşme ve buna bağlı olarak şartların değişmesi; güvenlik kavramının kapsamını da genişletmiştir. Yeni güvenlik yaklaşımları ile beraber güvenlik perspektifinin yalnızca askerî güvenlik değil; çevre, sağlık, ekonomi, enerji, gıda, siber, sınır gibi konuların da yer aldığı daha geniş kapsamlı bir hale gelmesi güvenliğin genişlemesi olarak adlandırılmıştır (Soner, 2020:17).

Bahsedilen kavram güvenlik tehditlerinin kaynağıyla ilgilidir ve bu genişlemenin temelinde askerî güvenlik dışında kısaca arka plana itilmiş tehditler yer almaktadır. Güvenliğin genişlemesiyle ilgili olarak iki boyuttan bahsedilmektedir. Birincisi, uluslararası göç, çevresel bozulma, ekonomik, siyasi ve uluslararası terörizm gibi yatay genişlemedir. İkincisi ise, yatay genişlemeyle birlikte hareket eden, güvenliğin sağlanabilmesi için siyasi sorumluluğun da genişlemesini barındıran yaklaşım yani dikey genişlemedir (Aksu ve Turhan, 2012:70).

Konvansiyonel anlamda askerî güçler, güvenliğin sağlanmasında önemli roller üstlenmiş olsalar da günümüz konseptinde güvenliğin sağlanması için sorumluluğun çok boyutlu hale geldiği bilinmektedir. Yani güvenliği daha geniş bir perspektifte düşünerek sadece ulus devletlerle değil, uluslararası örgütlerle, yerel ve bölgesel yönetimlerle, hükümet dışı kuruluşlarla ve hatta sivil toplum örgütleriyle beraber düşünmemiz gerektiğidir (Aksu ve Turhan, 2012:70).

Güvenliğin genişlemesinin odak noktasının tehditlerin kaynağıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bununla beraber kavram olarak güvenliğin; dünyayı kapsayacak şekilde tek bir tanıma sahip bir olgu olarak düşünülmemesi gerekmektedir. Bunun ortaya çıkmasındaki nedenler araştırıldığında; güvenliğin algılanması, tehditlerin tanımlanmasındaki farklılıklar da karşımıza çıkmaktadır (Bilgin, 2010:36).

1.2. Güvenliğin Derinleşmesi

Güvenliğin derinleşmesi, güvenliğin devlet merkezli olmaktan çıkıp; birey, toplum, bölge gibi konuların da güvenlik sorunu olarak ele alınması anlamına gelmektedir. (Soner, 2020:17). Burada şu soru yöneltilebilir, kimin için güvenlik? Bu bağlamda iki durumdan bahsetmemiz mümkün olacaktır. Birincisi güvenliğin derinleşmesiyle, güvenliği bölgesel ve toplumsal alanlarda orta düzeyden, küresel ya da uluslararası düzeye çıkaran, ikincisinde ise bireyin güvenlik durumunu aşağı çeken güvenlik seviyeleri ile ilgili olduğudur (Aksu ve Turhan, 2012:70).

Bireysel güvenlik arayışı devletler üzerinde etkili olmuştur. Soğuk Savaş sonrası tehditlerin çeşitlenmesi, güvenliğin derinleşmesi ile beraber güvenliğin yalnızca devlet merkezli algılanmaması gerektiği ortaya çıkmıştır. Devletler kendi iç güvenlik paradigmalarında hem kısıtlama hem de teşvik getirmiştir. Bu çelişki hem bireysel hem de ulusal güvenlik arasındadır. Bu çelişkiler sadece caydırma odaklı özel savunma politikalarına neden olmamış, insan hakları gibi daha geniş bir perspektifte yer alan politika problemlerine neden olmuştur (Dilber, 2015:59).

Bireysel güvenliği sadece devletlerin güvenlik alanı içinde düşünmemek gerekir. İnsan ve devlet güvenliği stratejilerinin aralarındaki fark, devletin güvenlik ihtiyaçlarına ek olarak insan güvenliğinin ihtiyaçlarına daha fazla önem verilmesidir. Bu ihtiyaçlar yukarıda da belirtildiği üzere insan haklarından doğmakta ve insan haklarıyla ilişkilendirilmektedir. Geleneksel güvenlik

anlayışında belirtilen toprak bütünlüğü ya da ulusal bağımsızlığın yanında, güvenliğin derinleşmesi bireyin güvenliğini ve refahını öncelik haline getirmiştir (Ağır ve Arman, 2014:109).

1.3. Kopenhag Okulu'nun Yeni Güvenlik Yaklaşımlarına Etkisi

Yeni güvenlik anlayışı, Kopenhag Okulu, Çatışma ve Barış Araştırmaları Enstitüsü (COPRI) öncülüğündeki çalışmalar ile şekillenmiştir. Kopenhag Okulu tarafından güvenlik ile ilgili okulun yaklaşımlarını ortaya koyan birçok eser kaleme alınmıştır. Ancak bunlardan belki de en göze çarpanı Buzan, Wæver ve Wilde imzalı *Security: A Framework for Analysis* (Güvenlik: Analiz için Bir Çerçeve) adlı kitap olmuştur. Kopenhag Okulu tarafından yeni güvenlik çalışmalarında iki önemli kavram vurgulanmıştır. Bu kavramlardan birincisi güvenliğin sektörel olarak analiz edilmesi, ikincisi ise güvenikleştirmedir (Emmers, 2017:132). Ole Wæver tarafından ilk olarak 1995 yılında ortaya atılan güvenikleştirme kavramı daha sonra Kopenhag Okulu yazarlarının diğer çalışmalarının temelini oluşturan bir teori haline gelmiştir. Bu bağlamda sektörel güvenlik çalışmalarının merkezinde de güvenikleştirme teorisi yer almaktadır (Baysal ve Lüleci, 2015:63).

Kopenhag Okulu geleneksel güvenlik anlayışını, Askerî Güvenlik, Çevresel Güvenlik, Ekonomik Güvenlik, Toplumsal Güvenlik ve Politik Güvenlik olmak üzere beş sektöre ayırmıştır. Güvenliğin genişlemesinin önemsiz ve basit düşünülmemesi gerektiği savunulmuştur. Çünkü her güvenlik tehdidinin siyasi sonuçları olacağı vurgulanmıştır. Bu sebeple geleneksel güvenlik anlayışının tam anlamıyla dışlandığı söylenmemiştir. Sektörel güvenlik yaklaşımlarının üç nedenden dolayı önemli olduğu belirtilmiştir. Birincisi, geleneksel güvenlik araştırmalarıyla kurduğu bağıdır. Her ne kadar geleneksel güvenlik çalışmaları tek sektörlü yani sadece askerî olsa da çok sektörlü yaklaşım ona uyum sağlayabilecektir. İkincisi, sektör (ekonomik, çevresel vb.) belirleyicilerinin davranışlarına, söylemlerine “güvenlik” ekleyerek siyasi söylemlerde konuların önceliğini yükseltecektir. Bu sektörlerde yapılacak hamlelerin de siyasi sonuçları olacaktır. Egemenlik, zenginlik, kimlik ve sürdürülebilirlik gibi benzer konularda güç mücadelelerinin ortak noktası olabilecektir. Üçüncü nedeni ise, farklı güvenlik alanlarında daha geniş güvenlik gündeminin özellerini, niteliklerini anlamayı sağlamasıdır. Güvenlikle ilgili bazı özelliklerin ya da niteliklerin sektörler arasında ortak olmalarıyla beraber, her sektörün kendine özgü aktörleri, referans gösterilebilecek nesnelere ya da dinamikleri olmasından dolayı ortaya çıkabilecek çelişkileri kendi terimleriyle anlamak gerekmektedir. (Buzan ve Wilde, 1998:196).

Ortaya atılan diğer kavram güvenikleştirmedir. Güvenikleştirme genel bir tanım ile ifade edilmesi gerekirse; belli olguların, varlıkların ve kişilerin yaşamsal tehditlere karşı acil önlemler alınması durumunda sınıflandırma yapılarak, yapılan sınıflandırmanın kabul görmesidir. Güvenikleştirmenin iki aşaması bulunmaktadır. Birinci aşama, belli bir sorunun bireylerin ya da varlıkların referans objelerine hayati tehditler olarak ortaya konulmasıdır. İkinci ve hayati öneme sahip aşaması ise, referans objenin varlığının tehdit edildiği hususunda ilgilileri yani politikacılar, askerler ya da kamuoyu güvenikleştirici aktör tarafından ikna edilmesi doğrultusunda başarıya ulaşmış ve tamamlanmış olmasıdır (Emmers, 2017:133-134).

Kopenhag Okulu, hem sektörel güvenlik hem de güvenikleştirme kavramlarıyla; güvenlik yaklaşımlarına eleştirel bakış açısı getirmiş, güvenlik çerçevesinin yeniden değerlendirilmesi gerektiğinin altını çizmiş ve kapsamlı bir güvenlik yaklaşımı ortaya koymuştur.

2. Sağlık Güvenliği

Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni güvenlik yaklaşımlarının çerçevesi güvenliğin genişlemesiyle; geleneksel askerî güvenliğin dışında birçok alanda, güvenlik bağlamında önemli hale gelmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, güvenliğin genişlemesinin yanı sıra derinleşmesi ile beraber güvenliğin yalnızca devlet merkezli bir olgu olmadığını altı çizilmiştir. Bu yelpazenin

büyümesi ve çeşitliliğin artması sonucu sağlık güvenliği kavramı genişleyen güvenliğin gündeminde daha sık yer almaya başlamıştır.

Güvenlik ve sağlık arasındaki bağlantı görece yeni kurulmamıştır ama geleneksel bakış açısıyla bakıldığında sağlık güvenliği dar kapsamda görülmüştür. Bunun sebebi hastalıkların ya da benzer sağlık güvenliği tehditlerinin askerî kapasiteyi, askerî operasyonları etkilemesi anlamında düşünülmesidir. Ancak küreselleşmenin artan etkisi ve nüfus artışları 2000’li yıllara gelindiğinde ortaya çıkan hastalıklarla sağlık güvenliği konusunda hareketliliğin yaşanmasına neden olmuştur. Halk sağlığını doğrudan etkileyen hastalıkların oluşturduğu kaygılar ve endişeler, küresel anlamda uluslararası sağlık sorunları haline gelmiştir. McInnes, Buzan’ın “güvenlik” basit bir kavram olmaktan çıkmış “tartışmalı” ve basit uygulanamayacak çok boyutlu, çok aktörlü bir kavrama dönmüştür düşüncesine atıfta bulunarak sağlık güvenliğinin dört farklı şekilde tartışılmasının mümkün olduğunu belirtmiştir. Birincisi küresel sağlık güvenliği, ikincisi ulusal güvenlik, üçüncüsü insani güvenlik ve son olarak biyogüvenliktir. Belirtilen başlıklar belirli gündemler ve çıkarlar üzerine kurulmuştur (McInnes, 2015:7). Dolayısıyla bir sağlık sorununun güvenlik gündemine dahil olup olmayacağını anlamak gerekmektedir. Sağlık güvenliği bu açıdan bakıldığında diğer güvenlik tanımları gibi kesin tanıma sahip değildir. Her ne kadar sağlık güvenliğinin kabul edilmiş kriterleri olmasa da farklı kullanım ve terimleriyle farklı çıkarları ve gündemleri yansıttığı görülmektedir (McInnes, 2015:7).

Sağlık sorunları ele alındığında belirli kriterler ile sağlık güvenliğini ilgilendiren yalnızca ulusal güvenlik tehditleri düşünülmemektedir. Bunun yerine geçici olarak ortaya çıkan ve hem ulusal hem de uluslararası aktörler tarafından kendi aralarında kabul edilen güvenlik tehdidi olarak düşünülmesidir. Bu düşünceyi destekleyen sebeplerden bazıları ise, sağlık krizlerinin önemli küresel ekonomik etkilerinin olması, küreselleşmenin artmasıyla hassasiyetin artması, yoksulluğun ve kötü sağlığın artması nedeniyle güvenli yaşam arayışının göçe sebep olması, orduların ulusal güvenliğini etkileyecek HIV/AIDS gibi bazı hastalıklara yakalanma riskinin olması ve enfeksiyonların ülkelerde bulaşıcılığının artmasıyla endişelerin çoğalmasdır (McInnes, 2015:8).

Ullman güvenliği yeniden tanımlarken, güvenlik sorunlarının eşitliğinden bahsetmiştir eğer güvenlik seçenekleri eşit değilse can sıkıcı bir durum olabileceğini eklemiştir. Bu durumda bir seçim yapılması gerekirse eğer, ya sonuçlarının tedavi edilmesi ya da sorun ortaya çıkmadan önce önlenmesi gerekmektedir (Ullman, 1983:131). Burada bahsedilen tedavi ve önlem olgusu aslında sağlık güvenliğinden bağımsız olarak bütün güvenlik tehditleri üzerine düşünülmüştür. Ancak sağlık güvenliği tehdidi merkeze alınırsa, tartışılan dört farklı sağlık güvenliği kavramı Ullman’ın tedavi ve önlem düşüncesini desteklemektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde var olan birçok tehdit algısının yalnızca askerî alanda değil daha başka birçok alanda hükümetlerin karşılıklarına çıktıkları bilinmektedir. Daha önce askerî alanda sağlık güvenliğini tehdit eden unsurlara karşı önlem alma politikaları varken, sonrasında ortaya çıkan durumun; daha yaygın “sivil biyo-savunmaya” yönelik kasıtlı ve kararlı bir hareketten daha azını işaret etmediği görülebilmektedir. En azından bu, kapsayıcı politik vizyonun koruyucu tıbbi önlemler ve sağlık güvenliği ile ilgili olarak dile getirilmesi açısından önemlidir (Elbe, 2018:12).

Devletlerin hem kendi otoritelerini hem de vatandaşının güvenliğini sağlaması adına sağlık güvenliği önemli bir husus olmuştur. Çünkü sağlık güvenliği hükümetlerin, diğer insani güvenlik konularından farklı olarak kolayca göz ardı edemeyeceği ciddi bir güvenlik olgusudur. Sağlık sorunları Covid-19 örneğinde görüldüğü üzere bölgesel, yerel düzeyde ortaya çıksalar dahi; hızlı

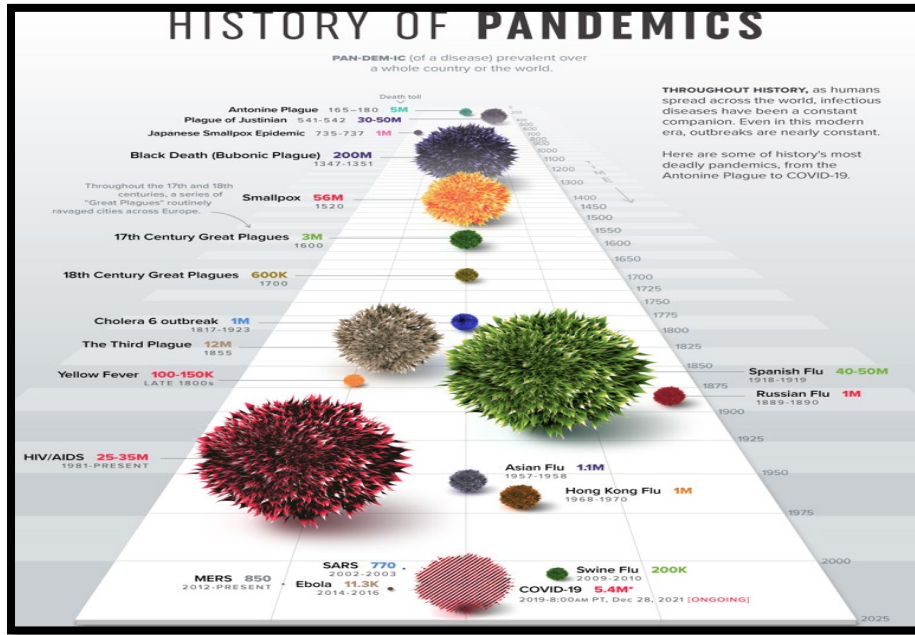
bir şekilde alan değiştirebilme ve yıkıcı etkilerini artırabilme potansiyeline sahiptir. Bu nedenle oluşabilecek hasarların boyutu hükümetleri endişelendirmektedir (Soner, 2020:17).

Elbette sağlık güvenliği ile ilgili olarak genel anlamda bahsedilen bazı tanımlar yapılmıştır. Tehditlerin incelenmesi ve yukarıda da bahsedildiği üzere farklı konular üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Sağlık güvenliği tehditlerine karşı koruyucu tıbbi önlemler Soğuk Savaş sonrasında daha çok gündeme gelmiştir. Bu tehditler, doğal yollardan ortaya çıkmış ya da doğal olmayan yollardan türetilmiş tehditler olarak incelenmiştir.

2.1. Doğal Yollardan Ortaya Çıkan Sağlık Güvenliği Tehditleri

Küreselleşme, uzak mesafeler arasındaki bağlantı hızını, sıklığını ve yoğunluğunu sürekli artırmıştır. Dünyaya hızlı bir şekilde yayılan yeni bulaşıcı hastalıklara ve salgınlara bağlı olarak ortaya çıkan korku nedeniyle söz konusu durumun ciddiyeti çoğu hükümetin güvenlik gündeminde ön plana çıkmıştır. Epidemiyolojik olarak, hükümetler artık beklenmeyi beklemek zorunda kalmaktadırlar. Böylesi öngörülemez ve doğal olarak meydana gelen salgınlar, bugün dünyayla yüzleşmek için önemli bir biyolojik tehlike eksenini oluşturmaktadır (Elbe, 2018:5).

Şekil 1. Pandemi Tarihi

Kaynak: LePan, 2020. (<https://www.visualcapitalist.com/history-of-pandemics-deadliest/>)

Şekil 1 incelendiğinde doğal yollar ile ortaya çıkan sağlık güvenliği tehdidi çerçevesinde, insanlık tarihinin hastalıklara bağlı olarak bilinen ilk veba salgınından itibaren, bu salgınlara bağlı bilinen ölüm sayıları verilmektedir. Yakın geçmiş incelendiğinde görülen salgınların pandemiye dönüşmesi ve gelecekte ortaya çıkabilecek pandemiler düşünüldüğünde Şekil 1'de belirtildiği üzere ölüm sayıları ciddi anlamda endişe vericidir. Yirminci yüzyılın başından günümüze kadar kronolojik olarak pandemiler ve bu pandemilere bağlı ölüm sayıları ise; İspanyol Gribi (1918-1919) 40-50 milyon insan, Asya Gribi (1957-1958) 1,1 milyon insan, Hong Kong Gribi (1968-1970) 1 milyon insan, HIV/AIDS (1981-Günümüz) 25-35 milyon insan, SARS (2002-2003) 770 insan, Domuz Gribi (2009-2010) 200 bin insan, MERS (2012-Günümüz) 850 insan, Ebola (2014-2016) 11,3 bin insan, son olarak 2019 yılında Çin Halk Cumhuriyetinde ortaya çıkan ve devam eden Covid-19 pandemisi Şekil 1'de belirtildiği üzere 5,4 milyon insan.

Bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasında ve yayılmasında önemli nedenler bulunmaktadır. Hastalıkların en önemli belirleyici etken özelliği biyolojik olmalarıdır. Yani parazit, bakteri, virüs vb. Bulaşıcı hastalıkların bir mutasyon yoluyla aniden bulaş hızının değişmesi durumunda, bazı virüslerin daha öldürücü hale gelebileceğinin de altı çizilmiştir. Önemli bir diğer belirleyici de hastalığa maruz kalan insanın seyahat ederek, hava, su, gıda, kişiye doğrudan temas gibi yollarla bulaşabilmesi durumudur (ECDC, 2007:12-13).

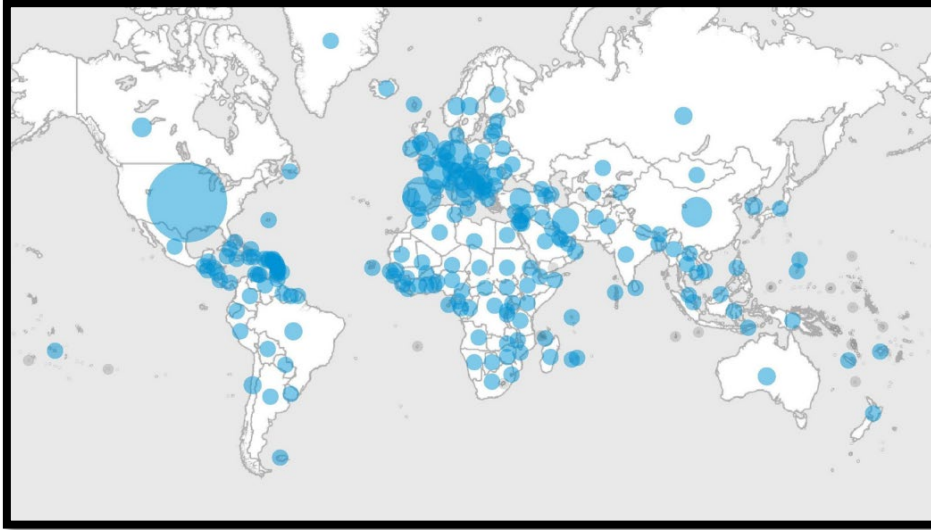
2005 yılının sonlarında Avrupa’da H5N1 kuş gribi virüsünün ortaya çıkmasıyla sağlık, tarım, gıda güvenliği gibi alanlarda güçlü bir koordinasyona ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir. Yalnızca bu alanlarla sınırlı kalmamış, 2003 yılında SARS salgınıyla birlikte birçok ekonomik gelir alanlarında ciddi ekonomik kayıplar yaşanmıştır (ECDC, 2007:40-41).

Geçmişte yaşanan salgınlar nedeniyle Avrupa Birliği’nin sağlık güvenliği tehditlerine karşı korunma ve mücadele stratejilerini geliştiren ECDC³’nin dönemsel raporları incelendiğinde grip ve diğer solunum yolu enfeksiyonları her yıl Avrupa’da milyonlarca kişiye bulaşmaktadır. En ciddi etkilenen popülasyonun yaşlılar ve kronik hastalığı olan kişilerden oluştuğu belirtilmiştir. Yirminci yüzyılda üç kez influenza virüsünün özellikle tehlikeli türleri Avrupa’da yıkıcı pandemi etkisi göstermiştir. Yeni bir grip pandemisinin ortaya çıkma riskinin her zaman olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bilim insanları tarafından yapılan araştırmada kuşlarda ortaya çıkan H5N1 influenza virüsünün mutasyona uğraması durumunda insanların salgında ölüm oranlarını daha da artıracığından korktuklarını da belirtmişlerdir (ECDC, 2007:37).

Salgınların yüksek ölüm oranları ve insanlarda kalıcı hasar bırakmalarının yanı sıra hükümetleri ilgilendiren başka etkileri de bulunmaktadır. Ekonomik ve sosyal bozulmalar, seyahat, ticaret, eğitim, alt yapı sorunları vb. önemli etkileri olmaları nedeniyle; ölümcül insan enfeksiyonları veya virüs olarak adlandırılan salgınlar uluslararası bir endişe yaratmaktadır (Elbe, 2018:54).

Şekil 1’de verilen sayısal bilgiler doğrultusunda yakın tarihte yaşanan Covid-19⁴ pandemisinin etkileri incelendiğinde ortaya çıkan sonuç küresel anlamda ürkütücü olmuştur.

Şekil 2. Covid-19 Dünya Yayılım Haritası

Kaynak: Chakraborty ve Maity, 2020.

Yaşanan pandemiler çok sayıda can kaybı yaşandığını göstermiştir. Ancak Şekil 2’de de görülebileceği üzere Covid-19 pandemisi yalnızca Çin’de değil bütün dünyada etkisini

göstermiştir. Hastalık nedeniyle etkilenen toplumlarda daha fazla bulaşın artmasını önlemek için ülkelerin hemen hemen hepsi karantina uygulamıştır. Küresel ekonomi hareketsizleşmiş, uluslararası uçuşlar ve ülkelerin birbirleri arasında gerçekleştirdikleri iş taşımacılıkları ertelenmiştir. Karantinaya bağlı olarak iç hat uçuşları, demiryolu hizmetleri, otobüs, kamyon ve araç taşımaları, temel mallarla ilgili olanlara özel muafiyet haricinde birçok hizmet askıya alınmıştır. Üretim seviyeleri düşmüş, turizm neredeyse durmuş, yüksek enflasyon ve artan işsizlik tehdidiyle ülkeler ciddi sıkıntı çekmişlerdir (Chakraborty ve Maity 2020:3). Bu olumsuzlukların yanı sıra eğitim süreçleri online olarak devam ettirilmiş, kişisel koruyucu donanım (maske, eldiven vb.) olmadan insanların toplum içerisinde bulunmaları yasaklanmıştır.

Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere salgınlar ve pandemiler söz konusu olduğunda insanların hayat standartları değişmekte ve etkilenmektedir. Bu durum aynı zamanda devletlerin işleyişini, ekonomik ve sosyal planlarını sağlık güvenliği tehdidine bağlı olarak değiştirmektedir. Buna bağlı olarak hükümetlerin beklenmeyeni bekleme durumu söz konusudur. Doğal yollardan ortaya çıkabilecek sağlık güvenliği tehditleri; birçok alanda tahmin edilmesi güç, yıkıcı hasarlar bırakabilmektedir.

2.2. Doğal Olmayan, Üretilmiş Sağlık Güvenliği Tehditleri

Soğuk Savaş sonrası dünyada küresel ve insani güvenlik endişeleri gözle görülür bir şekilde artmıştır. İnsan güvenliğinin tanımları olmasına rağmen makro düzeydeki gelişmelerden birey için risklerin olduğu fikri çok çeşitli güvenlik gündeminin bir parçası haline gelmiştir. Sağlık güvenliği bahsedilen çeşitli güvenlik gündemlerinden biri olarak bu fikre dahil edilmiştir. Küreselleşmenin sonuçlarından birisi de terörizmi sağlık güvenliği çerçevesinin içine eklemiştir (McInnes, 2008:276).

Terörizm tehditleri ve buna bağlı olarak gündeme gelen endişeler Batı'da 11 Eylül 2001'de tırmanışa geçmiştir. Terörist grupların yalnızca konvansiyonel silah saldırıları ile eylemler yapmalarının dışında, 11 Eylül saldırılarının hemen birkaç hafta sonrasında masum bir çocuk yazmış gibi görünen ve postalanan şarbonlu mektuplar, biyolojik ajanların kasıtlı olarak kitleleri hedef alabileceğini ve bu tarz doğal olmayan, üretilmiş sağlık güvenliği tehditlerini gözler önüne sermiştir (Elbe, 2018:24-25).

Konvansiyonel silahların dışında kullanılan ve kitleleri etkileyen Kimyasal, Biyolojik, Radyoaktif ve Nükleer (KBRN) silahlar yıkıcı etki gücüne sahip, arkasında kalıcı hasarlar bırakan ve bilinenin aksine yalnızca askerî tehdit olmayan, doğrudan ülkelerin nüfuslarını da etkileyen sağlık güvenliği tehditleri olarak görülmektedir. Bu tür potansiyel tehditler kitle imha silahları olarak da anılmaktadır. Bahsedilen doğal olmayan, üretilmiş sağlık güvenliği tehditlerini ayrı ayrı başlıklar altında incelememiz konu bütünlüğü açısından önem arz etmektedir.

2.2.1. Kimyasal Tehditler

Kimyasal tehditler, kimyasal silahlar vasıtası ile canlıları hedef alan ve meteorolojik faktörlere dayanıklı bir formda oluşturulan toksik maddelerdir. Bu tarz bir saldırı sonrasında popülasyonları etkisiz hale getirmek veya kalıcı hasar bırakmak amacıyla yapılması planlanan saldırıdır. Saldırının kişiler ya da organizasyonlar tarafından yapılması kimyasal terör faaliyeti olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu maddelerin buhar, gaz formasyonunda kullanımı mümkündür. Ayrıca yapılan saldırıların bir başka amacı da ekonomik faaliyetlerin işlemez hale getirilmesi, toplumda korku ve kaos yaratmasıdır. Kimyasal silahların yapımında etkilerine göre birçok ajan kullanımı mevcuttur ve bunlardan bazıları ise Sınır Ajanları (Tabun, Sarin, Soman, Vx), Yakıcı Ajanlar (Mustard, Levisit), Sistemik Zehirler (Hidrojen Siyanür, Hidrojen Klorür) şeklindedir (Ortatatlı ve diğerleri, 2015:44-45).

Yukarıda bahsedilen kimyasal ajanlar kullanılarak kimyasal silah saldırıları gerçekleştirilmiştir. 1988 yılında Halepçe’de Saddam Hüseyin’in “Kimyasal Kokteyl” olarak literatürde yer alan saldırısı, modern zamanların sivil nüfusa yönelik en büyük ölçekli kimyasal silah saldırısı olarak tarihe geçmiştir. Bu saldırıda Hardal Gazının yanı sıra Sinir Ajanları Sarin, Tabun ve Vx kullanılmıştır (Christine, 2001:8). 2013 yılında Suriye’deki iç çatışmada tam anlamıyla doğrulanamayan kaynaklara göre kimyasal silah kullanıldığı raporlanmıştır. Söz konusu saldırılarla ilgili olarak Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika Esad rejimine toplu vahşet suçlamaları yönelmiştir (Patocka, 2016:40).

2.2.2. Biyolojik Tehditler

Biyolojik tehditlere baktığımızdaysa kimyasal tehditlerden farklı olarak kullanıldığı anda değil etkileri daha sonradan gecikmeli olarak ortaya çıkmaktadır. Biyolojik ajan saldırılarından etkilenen insanlar, olayın ardından kitlesel olarak değil bireysel olarak etkisini hissederler. Ancak; biyolojik bir saldırı sonrasında salgınla karşılaşılacağı için olayın hemen ardından epidemiyolojik olarak araştırmalar başlatılmaktadır. Oluşan salgın sonrası bölgesel olup olmadığı öğrenilmelidir. Bulaşıcılığı yüksek ve kolay üretilebilen ajanlar olması nedeniyle aşı ve tedavisi ajan kullanıcısı tarafından kendi popülasyonlarında uygulanabilecek ve kendi popülasyonunu koruma altına alabilecek çeşitli biyolojik saldırı olasılığının olması mümkündür. Biyolojik tehditlerin ajan sayılarının çokluğu ve her birinin farklı özelliklerinin olması nedeniyle, kullanılma durumlarında duyu organları ile fark edilmemeleri ve uzun süreler sürebilecek bir şekilde belirti vermemeleri de söz konusudur. Yayılma hızlarına, popülasyonları etkileme ve üretim kolaylıklarına göre Hastalıkları Kontrol ve Önleme Merkezi (CDC) tarafından biyolojik tehditler üç gruba ayrılmıştır. Bunlar, Kategori A, Kategori B ve Kategori C’dir. (Ortatatlı ve diğerleri, 2015:46-47).

CDC’nin kategorize ettiği biyolojik tehdit ajanlarının ulusal güvenliği tehdit eden riskler ve yüksek öncelikli A Kategorisinde Anthrax (*Bacillus Anthracis*), Botulism (*Clostridium Botulinum Toxin*), Plague (*Yersinia Pestis*), Smallpox (*Variola Major*) gibi ajanlara yer vermiştir. Bu ajanlar insandan insana hızlıca bulaşabilen, yüksek ölüm oranlarına sahip olan ve halk sağlığını tehdit eden riskler içermektedir. Ayrıca halkta büyük panik ve endişe yaratmalarından dolayı özel hazırlık ve eylem planları gerektirmektedir. B Kategorisinde Brucellosis (*Brucella Species*), Food Safety Threats (*Salmonella Species*, *Escherichia Coli O157:H7*, *Shigella*), Glanders (*Burkholderia Mallei*) gibi ajanlara yer vermiştir. Bu ajanların yayılmaları ise orta derecededir, ölüm ve hastalık oranları A Kategorisi ile kıyaslandığında görece azdır, CDC’nin surveyans yönetimini ve teşhis kapasitesine yönelik özel çalışmalar yapmasını gerektirmektedir. C Kategorisi yani üçüncü en yüksek öncelikli ajanlar ise, Nipah Virüsü ve Hantavirüs gibi ortaya yeni çıkan bulaşıcı hastalıklara yol açabilecek virüslerden oluşmaktadır. Kullanılabilirliği, üretimi ve yayma kolaylığı vardır. Gelecekte oluşabilecek bir tehditte kitlesel yayılım için tasarlanabilecek yeni patojenler içermektedir. Ayrıca yüksek hastalık ve ölüm oranları olabileceği için halk sağlığına ciddi etki etme potansiyeline sahiptir (CDC, 2018).

1995 yılında Tokyo metrosunda kitle imha silahı saldırısı gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen saldırıda 12 kişi hayatını kaybetmiş, beş binden fazla kişi yaralanmıştır. Saldırıda bazı detaylar dikkat çekmektedir. İlk devlet dışı aktörler tarafından gerçekleştirilen biyo-terör saldırısı olarak bilinmesidir. Terör organizasyonunu gerçekleştiren örgüt Aum Shinrikyo, daha önceleri de Japonya’da birkaç kere biyolojik saldırı denemelerinde bulunmuş ve başarısız olmuştur. Dünya’da en zehirli madde olduğu düşünülen botulinum toksini üreten bir mikroorganizma ile bu saldırıyı gerçekleştirmeye çalıştıkları ortaya çıkmıştır. Başarısız biyolojik saldırı denemelerinin ardından metro saldırısında kimyasal ajan olan Sarin kullanımıyla saldırıyı gerçekleştirmişlerdir (William, 2010:291-293).

2.2.3. Radyoaktif ve Nükleer Tehditler

Radyoaktif ve nükleer tehditler, radyasyon maruziyeti terör eylemleri ya da kaza ile oluşabilecek bir patlama sonucu oluşabilmektedir. Tarihte bilinen ilk kullanımı 1945 yılında Hiroşima'ya atılan atom bombası ile akıllarda yer etmiştir. Hiroşima'ya atılan atom bombası sonrasında 70 bin civarında insan hayatını kaybetmiştir. Bu saldırıdan üç gün sonra Nagasaki'ye de atom bombası atılmış ve 34 bin ani ölüm gerçekleşmiştir. Ancak atılan iki bombadan sonra geçen beş yıl içerisinde, çoğunluğu sivil halk olan 340 bin kişinin hayatını kaybettiği ifade edilmektedir. Ayrıca Soğuk Savaş'tan günümüze kadar yaklaşık iki binden fazla nükleer patlama denemesi gerçekleştirilmiştir. Radyasyon saçan aletler ve kirli bomba şeklinde çevreye etki edebilecek iki şekilde karşımıza çıkabilmektedir. Her iki durumda da nükleer silahların infilakı ile ortaya elektromanyetik enerji, ısı, basınç çıkmaktadır. Beş çeşit iyonlaştırıcı radyasyon bulunmaktadır. Bunlar; alfa parçacıkları, beta parçacıkları, x ışınları, gama ışınları ve nötronlardır (Ortatatlı ve diğerleri, 2015:47).

Saldırı sonrasında toplumda kaos ve korku, devletlerin birbirlerine karşı caydırıcılık mesajları vermeleri durumu söz konusu olabilmektedir. Oluşabilecek bir radyoaktif nükleer saldırı sonrasında sağlık güvenliği tehdidi uzun yıllar etkisini göstermektedir.

Sonuç

Yukarıda belirtilen yeni güvenlik yaklaşımları ve buna bağlı olarak güvenliğin güncel konular üzerinde düşünülmesi, günümüzde tehditlerin varlığının birçok etkene bağlı olduğunu göstermektedir. Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde insanların birbirleriyle olan temaslarının salgınlar bağlamında düşünüldüğünde sağlık güvenliği tehditlerini ciddi risk faktörü olarak karşımıza çıkarmaktadır. Benzer risk faktörleri devlet dışı aktörlerin terör saldırılarında sağlık güvenliği anlamında ülkeleri ciddi anlamda tehdit etmektedir.

Uluslararası güvenlik olarak salgınların sınırları aşabilen yapısı ya da terör saldırılarının küresel çapta toplulukları etkileyebilecek bir yapıda olması devletlerin her zaman beklenmeyi beklemesi gerektiğini göstermektedir. Soğuk Savaş'ın ardından bilimsel çalışmalarda yer alan güvenliğin sadece askerî ve siyasi olarak düşünülmemesi gerekliliği, birden fazla alanda zincirleme bir sorun oluşturma potansiyeline sahip olduğunu da ortaya koymuştur. Güvenlik anlayışı genişlemiş ve derinleşmiştir. Bu bağlamda oluşan bir sağlık güvenliği tehdidi, ekonomi, sınır, çevre, gıda gibi diğer güvenlik alanlarına da sirayet edebilmektedir.

Sağlık güvenliği tehdidini sadece bireyin sağlığını korumak olarak düşünmek dar bir bakış açısıyla bakmamıza neden olacaktır. Olası bir sağlık güvenliği endişesi hem hükümetlerin kendi toplumlarında hem de ulusların birbirleriyle olan ilişkilerinde diğer ülke popülasyonlarının da etkilenmesine sebep olacaktır. Devletlerin bu tehditlere karşı işbirliği, ekonomik yeterlilik, sınır güvenliği, gıda güvenliği, aşı çalışmaları gibi konularında sürekli olarak önleme ve hazırlık çalışması içerisinde olmaları önemlidir. Sadece pandemiye dönüşebilecek salgınlar düşünülmemelidir. Olası terör saldırılarında belirli bir bölge ya da kitle hedef olabilir. Böyle durumlara karşı da bu hazırlık ve önlemler alınmalıdır. Devletlerin sağlık güvenliği tehditlerine karşı hazır olmaları, kaynaklarının verimli kullanılması, koruyucu sağlık donanımlarının yeterli üretimi, salgının ya da bulaşın takibinin yapılması, sörveyans çalışmalarının ve laboratuvar ihtiyaçlarının karşılanması, uluslararası örgütler ve kurumlarla (UN, WHO, ECDC, CDC) işbirliği halinde olmaları olası bir sağlık güvenliği riskinde kayıpları minimum seviyede tutmasını sağlayabilecektir.

Sonuç olarak geçmişte yaşanan sağlık güvenliği tehditlerinin günümüzde var olduğu gibi gelecekte de var olacağını söylememiz yanlış olmayacaktır. Oluşabilecek riski en aza indirmek, bireyin güvenliğini yerel/bölgesel veya ülke çapında sağlayabilmek, devletlerin önceliği olmalıdır. Bu nedenle sağlık güvenliğinin devletler için en az diğer güvenlik konuları kadar önem arz ettiği söylenebilmektedir.

Kaynakça

- Ağır, S. B. ve Arman, N. M. (2014). Deepening of security conception and violent non-state actors as the challengers of human security. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I(1), 105-116.
- Aksu, M. ve Turhan, F. (2012). Yeni Tehditler, Güvenliğin Genişleme Boyutları ve İnsani Güvenlik. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2012, 4(2), 69-80.
- Arıboğan, D. Ü. (2017). Duvar: Tarih Geri Dönüyor. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Baysal, B. ve Lüleci, Ç. (2015). Kopenhag Okulu ve Güvenlikleştirme Teorisi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11(22), 61-96.
- Bilgin, P. (2010). Güvenlik çalışmalarında yeni açılımlar: Yeni güvenlik çalışmaları. *SAREM Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 8(14), 69-96.
- Buzan, B. (1997). Rethinking security after the Cold War. *Cooperation and conflict*, 32(1), 5-28.
- Buzan, B., Wæver O. ve Wilde J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Lynne Rienner Publishers.
- CDC (2018). *Emergency preparedness and response, bioterrorism agents/diseases* (Nisan 2018). <https://emergency.cdc.gov/agent/agentlist-category.asp>. (Erişim Tarihi: 05.12.2021).
- Chakraborty, I. ve Maity, P. (2020). COVID-19 outbreak: Migration, effects on society, global environment and prevention. *Science of The Total Environment*, 138882.
- Christine, G. M. (2001). The 1988 chemical weapons attack on Halabja, Iraq, Hoening M. ve Alexander Y. (Ed.). *Super terrorism: biological, chemical and nuclear* (ss. 7-11). Transnational Publishers Inc.
- Dilber, M. (2015). Birey Güvenliği ve Ulusal Güvenlik. (Çev. E. Çıtak.). *İnsanlar, Devletler Ve Korku: Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası Güvenlik Çalışmaları İçin Bir Gündem*. İstanbul, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi.
- ECDC (2007). "Multi-Annual Programme". *ECDC Strategic Multi-Annual Programme* (Ocak 2007) 2007-2013. <https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/ecdc-strategic-multi-annual-programme-2007-2013> (Erişim Tarihi 21.01.2023)
- Elbe, S. (2018). *Pandemics, pills, and politics: Governing global health security*. JHU Press.
- Emmers, R. (2017). Güvenlikleştirme. *Çağdaş Güvenlik Çalışmaları*, 131-144.
- LePan, N. (2020). *Visualizing the history of pandemics*. <https://www.visualcapitalist.com/history-of-pandemics-deadliest/> (Erişim Tarihi: 15.03.2020)
- McInnes, C. (2008). Health, Security Studies: An Introduction. Williams, P. D. (Ed.) in *Security Studies* (ss. 23-24). Tylor and Francis e- Library.
- McInnes, C. (2015). The many meanings of health security. Rushton, S. and Youde, J. (Ed.). *Routledge handbook of global health security*. Routledge.
- Ortatatlı, M., Sezigen, S., Ayan, H. A., Balandız, H. ve Kenar, L. (2015). Terörizm kapsamında kimyasal, biyolojik, nükleer ve radyasyona bağlı yaralanmaların değerlendirilmesi. *Türkiye Klinikleri J Foren Med Special Topics*, 1(2), 44-52.
- Paris, R. (2001). Human security: paradigm shift or hot air? *International Security*, 26(2), 87-102.
- Patocka, J. (2016). Syria conflict and chemical weapons: What is the reality. *Mil Med Sci Lett*, 85(1), 39-43.
- Rosenau, W. (2010). Aum Shinrikyo's Biological Weapons Program: Why Did It Fail? *Studies in Conflict & Terrorism*, 24(4), 289-301.
- Soner, B. A. (2020). Kovid-19 Salgını ve Sonrası Uluslararası Siyasette Süreklilik ve Değişimler. *Polis Akademisi Yayınları*, 92.
- Ullman, R. H. (1983). Redefining security. *International Security*, 8(1), 129-153.

¹ NATO, Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinin bir ittifakıdır. Bu iki kıta arasında savunma ve güvenlik alanlarında istişare ve iş birliği yapılmasına ve birlikte çok uluslu kriz yönetimi operasyonları yürütölmesini sağlamaktadır. Bkz. https://www.nato.int/nato-welcome/index_tr.html

² Kopenhag Okulu, Buzan ve Waever başta olmak üzere, Jaap de Wilde, Morten Kelstrup, Pierre Lemaitre and Elzbieta Tromer gibi hepsi Kopenhag'da bulunan Centre for Peace and Conflict Research'te çalışan bilim insanlarının öncülerini oluşturduğu ve güvenlik üzerine çalışmalar yapan bir gruptur.

³ Avrupa Hastalık Önleme ve Kontrol Merkezi, 2005'te kurulan ve merkezi İsveç'in başkenti Stokholm'de bulunan, Avrupa'nın bulaşıcı hastalıklara karşı savunmasını güçlendirmeyi amaçlayan, bağımsız Avrupa Birliği kuruluşu.

⁴ Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) yeni koronavirüs SARS-COV-2'yi Covid-19 olarak adlandırmıştır. Bkz. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/332197/WHO-2019-nCoV-FAQ-Virus_origin-2020.1-eng.pdf